2. ՊԱՅՔԱՐ ՌԵԱԿՑԻԱՅԻ ՀԱՐԶԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՄ

Ստոլիպինյան դաժան ռեակցիան անտանելի պայմաններ ստեղծեց հեղափոխական աշխատանքի համար։ Բայց դա միաժամանակ յուրահատուկ փորձաքար դարձավ ժողովրդի և կուսակցությունների կյանքում։ Այն ժամանակ Հայաստանում ու հայ իրականության մեջ գործում էին բուրժուական ու մանրբուրժուական մի շարք կուսակցություններ ու հոսանքներ՝ դաշնակցականներ, հնչակյաններ, «սպեցիֆիկներ», մենշևիկներ, էսեռներ, լիբերալներ, կադետներ և այլն, որոնք իրենց ազգայնական, արկածախնդրական քաղաքականությամբ միայն վնասում էին հայ ժողովրդի ազատագրության գործին։ Հատկապես կործանարար դեր էր կատարում բուրժուա-նացիոնալիստական դաշնակցությունն կուսակցությունը։

Դաշնակցությունը միատարր չէր և նրա շարքերում խմորումներն ու երկպառակությունները, անջատողական հոսանքները կրել են մշտական բնույթ։ Այդ պայքարն ավելի ուժեղացավ ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին, երբ մեծ իրադարձությունների ազդեցության տակ ոմանք սթափվեցին, իսկ մյուսները դարձան ավելի հետադիմական։ Ընդհանուր առմամբ դաշնակցությունն աստիճանաբար հեղինակազրկվում էր աշխատավորների աչքում և, ինչպես նշել է Ստ. Շահումյանը 1907 թ., «այդ կուսակցությունը քայքայվում ու կորցնում է իր ոտքի տակի հողը։ Հասունացած բանվորները փախչում են այդ կուսակցությունից, որպես այնպիսի կուսակցությունից, որը վնաս է բերում նրանց»[23]։ Դաշնակցության վարկաբեկման փաստն ակներև է դառնում նաև աշխատավորական մյուս խավերի մեջ։ Նույնիսկ Երևանի նահանգապետը 1907 թ. իր զեկուցագրում մատնանշում էր, որ «ներկայումս «դաշնակցության» վարկը բնակչության աչքում... բավականաչափ նսեմացել է։ Խաղաղ... հայ բնակչությունը մի շարք դառն փորձերով հավատացած է նրանում, որ իր շահերի ինքնակոչ պաշտպանները և նրանց ինքնուրույնության համար պայքարողները հետապնդում են միայն իրենց անձնական, նեղ-էգոիստական, նույնիսկ ոչ-ազգային շահերը և ներկայացնում են իրենցից ոչ այլ ինչ, եթե ոչ հիվանդագին ուռուցք կենդանի ժողովրդական օրգանիզմի վրա»[24]։ Նույն նահանգապետը 1908 թ. հունիսի 9-ի ոստիկանության դեպարտամենտին դաշնակցության մասին գրել է. «Վերջին ժամանակներս նրա գործունեությունը Երևանի նահանգում զգալիորեն կրճատվել է և նրա շարքերում առաջ է եկել պառակտում»[25]։

Այդ ժամանակ, իրոք, դաշնակցության ներսում բավականաչափ ուժեղացան պառակտիչ ու անջատողական հոսանքները, որոնք հանդես էին գալիս աջից ու «ձախից»։ Աջ, մոլի խմբապետական շարժում էր միհրանականությունը, որն այդպես էր կոչվում իր ղեկավար Միհրանի (Գաբրիել Քեշիշյանի) անունով։ Նա վճռականորեն դեմ էր դաշնակցության սոցիալիստական գունաղարդմանը և կոչ էր անում պայքարել միայն «Թուրքահայ դատի» համար. «Դաշնակցությունը,— ասում էր Միհրանը,— հիմնված է ոչ թե սոցիալիզմի համար, այլ Թուրքահայերի դատը պաշտպանելու համար։ Եթե ես նրա շար-

23 Ստ. Շահումյան, նշվ. հ. 1, էջ 395։

24 ՍՍՀՄ ԿԳՊԱ ֆ. 94, գ. 38, 1908 թ. 9։

25 ՍՍՀՄ ՀՀՍՇԿՊԱ, ֆ. «Ոստիկանության դեպարտամենտ», IV գործավարություն, № 108, մ. 108, 1907, թ. 31։

քերի մեջ եմ, այս պարզապես այն պատճառով, որ ուխտել եմ վրեժ հանել թուրքերից, որոնք սպանել են իմ քույրերին և եղբայրներին։ Այսպես է և ամեն մի ուրիշ թուրքահայ»[26]։

Այդ ոգով խմբապետ Միհրանը 1906 թ. «Մշակի» էջերում (թերթի խմբագրության) և հատկապես Հ. Առաքելյանի աջակցությամբ, հանդես եկավ մի շարք հոդվածներով, որոնց մեջ կոչ էր անում դաշնակցության անդամներին՝ մերժել «Կովկասյան նախագիծը», ճանաչել միայն թուրքահայ դատը, վերացնել «կուսակցության բյուրոկրատիկ կազմը» և կռվել նախկին նահատակների նման, որոնց նշանաբանն էր «Կեցցե ֆիդային, որի մահը կյանք է ծնելու»։

Խմբապետ Միհրանը կարողացավ համախոհներ գտնել, կազմեց իր խումբըն ու «ժամանակավոր զինվորական խորհուրդ», որպեսզի դաշնակցության մեջ հաստատի իր «ռազմական դիկտատուրան»։ Շուտով նա անցավ ակտիվ գործողությունների՝ սկզբում Թիֆլիսում և ապա ուրիշ վայրերում։ Միհրանը իր ընկեր Շխալու (սալմաստեցի Ստեփան Մելիք-Մկրտչյանցի) հետ միասին 1906 թ. հասավ նաև էջմիածին, որպեսզի ձերբակալի այնտեղ գումարված, այսպես կոչված, ազգային «Հիմնադիր ժողովի» դաշնակցական անդամներին ու դատի նրանց։ Սակայն դա նրան չհաջողվեց, որովհետև մի կողմից՝ դաշնակցականներն զգուշացվեցին Միհրանի մտադրությունների մասին, իսկ մյուս կողմից, որը և գլխավորն էր, շուտով էջմիածնի «Հիմնադիր ժողովը» ցրվեց ցարական իշխանության կողմից։

Միհրանի արարքները դուր չեկան դաշնակցական շեֆերին, որոնք և որոշեցին հաշվեհարդար տեսնել նրա հետ։ Այդ հարցով զբաղվեց նաև դաշնակցականների 4-րդ ընդհանուր ժողովը (1907 թ.)։ Դաշնակցականներն սկզբում՝ 1906 թ. սպանեցին Շխալուն, ապա 1907 թ. վիրավորեցին Միհրանին, որը և ցարական իշխանություններին մատնեց իր դաշնակցական նախկին ընկերներին[27]*։ Միհրանի եղբայր Հաբեթը սպանեց դաշնակցական ղեկավարներից Ե. Թոփչյանին։ Վրեժխնդիր դաշնակցականներն ուժեղացրին իրենց հետապնդումները և 1910 թ. սպանեցին Միհրանին, ինչպես նաև շարքից հանեցին նրա համախոհներին։*

Դաշնակցության երկպառակտություններն ու գզվռտոցները օգտագործում էին ցարական ու թուրքական իշխանությունները և ավելի ուժեղացնում հալածանքները հայ ժողովրդի նկատմամբ։

Միհրանականությունը դաշնակցության հերթական արկածախնդրությունն էր, նրա օրինավոր ծնունդն ու ժառանգը։ Ըստ էության ամբողջ դաշնակցությունը ներծծված էր միհրանականությամբ, որը, սակայն, տարբեր ժամանակ հանդես էր գալիս տարբեր ձևերով։

Դաշնակցության կազմալուծումը դրսևորվեց նաև «ձախից»։ 1906 թ. այդ կուսակցությունից անջատվեց «երիտասարդ դաշնակցականների» խումբը, որը գլխավորում էին Արսեն Ամիրյանը և Լևոն Աթաբեկյանը։ Այդ խմբի անունից 1907 թ. Բաքվում լույս տեսավ Լ. Աթաբեկյանի (Ռիխարդ) «Ինչո՞ւ ենք անջատվում դաշնակցությունից» բրոշյուրը, որտեղ նշված է, որ «դաշնակցությունը երբեք էլ չի եղել համախոհների մի կազմակերպություն»[28]*, Լ. Աթաբեկ-*

---

[26] Լեո, *Անցյալից. Թիֆլիս, 1925, էջ 197։*

[27] *Տե՛ս* «Дело партии дашнакцутюн», т. 1, стр. 101—106, 144—154.

[28] Ռիխարդ, *Ինչո՞ւ ենք անջատվում դաշնակցությունից. Բաքու, 1907, էջ 14—15։*

յանը դա բացատրում էր նրանով, որ դաշնակցության մեջ հյուրընկալվում են ամեն կարգի մարդիկ՝ շահագործողն ու աշխատավորը, կղերն ու անաստվածը և այլն։

Ավելի հեռուն գնաց «երիտասարդ դաշնակցականների» մյուս ղեկավար Ա. Ամիրյանը (Մրավյան), որը 1906 թ. հրատարակեց «ժամանակ է սթափվելու» բրոշյուրը։ Այստեղ նա մերկացնում էր դաշնակցության բյուրոկրատիային և կոչ անում պայքար մղել շահագործողների դեմ. «Պետք է կռվել հայ բուրժուազիայի դեմ։ Իսկ կռվել բուրժուազիայի դեմ ներկա պայմաններում կարելի է միայն մի ճանապարհով՝ այն, որ ցույց է տվել Մարքսը»[29]։

Ամիրյանը 1907 թ. հանդես եկավ նոր աշխատությամբ՝ «Դաշնակցության կրիզիսը» վերնագրով, որտեղ նա դաշնակցությանն անվանում էր «հայ բուրժուազիայի դասակարգային կուսակցություն» և գտնում, որ «որքան շուտ ազատվի աշխատավոր դեմոկրատիան բուրժուական մտածողությունից, որքան շուտ հարե նա սոցիալիզմին, այնքան հեշտ և այնքան շուտ նա կգտնի իր փրկությունը։ Որովհետև աշխատավոր ժողովրդի փրկությունը միայն կապիտալիստական կարգերի վերացման և սոցիալիզմի հաղթանակի մեջ է»[30]։

Ամիրյանը մերկացնում էր դաշնակցության փորձերը գունազարդվելու «սոցիալիզմի» անվան տակ և ցույց էր տալիս, որ «դաշնակցության մեջ սոցիալիզմի հյուլե անգամ չկա»։ Ջանգվածներ շահելու նրա փորձերը սոսկ «զուբատովյան միտումներ» էին։ Ամիրյանը մատնանշում էր, որ «դաշնակցական պսպղուն գործիչները», թեև զուրկ են մտավոր ու բարոյական արժանիքներից, բայց օժտված են «դեմագոգիական տաղանդով» և նրանց «լեքսիկոնի մեջ ամեն բան կարելի է գտնել, և՛ ազգ, և՛ դասակարգ, և՛ լիբերալիզմ, և՛ կրոն, և՛ անաստվածություն, և՛ համազգային համերաշխություն, և՛ դասակարգային պայքար... Տեղը եկավ նրանք ազգային են, տեղը եկավ՝ սոցիալիստ, տեղը եկավ՝ նույնիսկ կղերական»[31]։

Ամիրյանը շեշտում էր ռուսական հեղափոխության ազատարար նշանակությունը հայ ժողովրդի համար։ Նա, դիմելով հատկապես դաշնակցության ազդեցության տակ գտնվող մասսաներին, գրել է. «Եթե դուք ձգտում եք ազատության, ապա կտրեցեք ձեր կապը հավիտենապես դավաճան բուրժուազիայի հետ... կտրեցեք ձեր կապը դաշնակցական բյուրոկրատիայի հետ... կտրեցեք ձեր կապը ժողովրդի բոլոր թշնամիների հետ և միացած Ռուսաստանի բոլոր ազատասեր ժողովուրդների հետ, նետվեցեք Ռուսաստանի մեծ հեղափոխության գոռ հորձանքների մեջ, որտեղ կգտնեք դուք ազատություն ձեր դժբախտ երկրի»[32]։

Ռուսական հեղափոխությունը համարելով հայ ժողովրդի փրկության ուղին, Ամիրյանը մերկացնում է դաշնակցության կործանարար արևմտյան դիրքորոշումը. «Մենք գնում ենք ուղիղ և անսայթաք ճանապարհով, այն ճանապարհով, որին մենք ինքներս ենք հարել, այն ճանապարհով, որ տանում է մեզ դեպ ազատություն, բայց մենք չենք կամենում գնալ այն ճանապարհով,

---

29 Մրավյան. Ժամանակ է սթափվելու, 1906, էջ 9։

30 Մրավյան. Դաշնակցության կրիզիսը, 1907, էջ 14։

31 Նույն տեղում, էջ 13։

32 Նույն տեղում, էջ 49։

որ տանում է մեզ դեպ ողորմություն՝ եվրոպական գծուծ ու ագահ բուրժուազիայից»[33]։

Այս բոլորով հանդերձ «երիտասարդ դաշնակցականները» կարծում էին, թե կարելի է դաշնակցությունը բարենորոգել, դարձնել հեղափոխական, սոցիալիստական։ Ջնայած այդ պատրանքին, Լ. Աթաբեկյանի և հատկապես Ա. Ամիրյանի քննադատությունը սթափեցնող նշանակություն ունեցավ բազմաթիվ շարքային դաշնակցականների համար։ Մինչդեռ դաշնակցության ղեկավարներն ատելությամբ ու թշնամաբար ընդունեցին այն և փորձեցին ամեն կերպ վարկաբեկել նրա հեղինակներին, որպես «ուրացողների» ու «սրբապիղծների»։ Ե. Թոփչյանը (Վահան) 1907 թ. հրատարակեց «Անջատվածները» պատասխան-գրքույկը, որտեղ նա մեղադրում էր «անջատվածներին», իսկ Ա. Ամիրյանին էլ անվանում «ամենաթունդ հակադաշնակցական»։

«Երիտասարդ դաշնակցականները» հրատարակեցին նաև մի շարք թռուցիկներ, որոնց մեջ դատապարտում էին հայ-ադրբեջանական կոտորածները, ինչպես նաև 1907 թ. փետրվարի 4-ի ու 7-ի Բաքվի ընդհարումները, որոնց ժամանակ իրար դեմ կռվում էին անարխիստ-ունեզրկիչներն ու հայ բուրժուազիայի գույքի պաշտպան դաշնակցական զինվորները։ Թռուցիկներից մեկում մերկացվում էին ինչպես անարխիստները, որոնք «հեղափոխության սուրբ գործը վեր են ածել անընդհատ կողոպուտի, հափշտակումների և արյունահեղության», այնպես էլ դաշնակցական զինվորները, որոնք «դարձել են բուրժուազիայի վարձկանները և հաշտություն կնքել ոստիկանության հետ»։ Այնուհետև «երիտասարդ դաշնակցականները» գրում էին. «Մենք դիմում ենք բոլոր նավթային շրջանների բոլոր աշխատավորներին և կոչ ենք անում նրանց, որպեսզի նրանք բարձրաձայն հայտարարեն բուրժուազիայի ու կառավարության յուրաքանչյուր ոխտադրժ քայլի մասին, որպեսզի խուսափեն դրանցից և անարգանքի սյունին գամեն ամեն մի բանվորի, ով հանդես կգա որպես վարձու մարդասպան»[34]։ Ստ. Շահումյանը գրեց հատուկ հոդված «Երիտասարդ դաշնակցականների պրոկլամացիան» վերնագրով, որտեղ ողջունեց «անջատականների» խմբի ելույթը, այն դիտելով որպես դաշնակցության կազմալուծման նշան. «Մենք ուրախությամբ ողջունում ենք այդ համարձակ և բացահայտ պայքարը դաշնակցականների կուսակցության մեջ տիրող բուրժուական ուխտադրժության ու անխղճության դեմ։ Մեզ վաղուց հայտնի է, որ խայտաբղետ տարրերից արհեստականորեն կազմված դաշնակցական կուսակցությունում և, մասնավորապես, մի կողմից, բանվորական ու հեղափոխական երիտասարդության և, մյուս կողմից, այդ կուսակցության բուրժուա-նացիոնալիստական մասի միջև արդեն վաղուց կատաղի պայքար է մղվում... «Երիտասարդ դաշնակցականների» խմբի ելույթը կուսակցության պրոլետարական և բուրժուական մասի ընդհարման նշան է»[35]։ Ստ. Շահումյանը կոչ էր անում գիտակցության եկած հայ բանվորներին բոլշևիկների ղեկավարությամբ և մյուս ազգերի աշխատավորների հետ միասին համատեղ պայքար մղել տիրող կարգերի դեմ. «Ձեր պայքարը՝ հայ բուրժուազիայի հետ կապերը խզե-

---

33 Նույն տեղում, էջ 50։

34 Ստ. Շահումյան, երկ, հ. 1, 1975, էջ 395—396։

35 Նույն տեղում, էջ 396—397։

լու և սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության դրոշի ներքո հայ, թուրք և վրացի բանվորների հետ միավորելու լավագույն գրավականն է»[36]։

Բոլշևիկների ազդեցությամբ ու սեփական փորձով համոզված նախկին մոլորված աշխատավորներից շատերն աստիճանաբար հեռանում էին դաշնակցությունից և կանգնում հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի դրոշի տակ։ Այսպես վարվեցին նաև մի քանի «երիտասարդ դաշնակցականներ», ինչպես, օրինակ, Ա. Ամիրյանը, որը 1910 թ. զինվորագրվեց լենինյան կուսակցությանը և դարձավ Անդրկովկասի ականավոր բոլշևիկներից ու Բաքվի 26 կոմիսարներից մեկը։ Բայց «երիտասարդ դաշնակցականների» հիմնական մասը 1907 թ. հունիսին ձևավորվեց որպես ռուսական էսեռական կուսակցության ջոկատ՝ «Սոց.—հեղ. կուսակցության հայ կազմակերպություն» անունով, որը գլխավորում էր Լևոն Աթաբեկյանը։ Նրա ակտիվ գործիչներից էին Վ. Մինախորյանը, Գ. Մելիք-Շահնազարյանը, Մ. Խաչատրյանը, Ա. Տեր-Մարգայանը, Վ. Խորխորունին և ուրիշներ։ Հայ էսեռները հրատարակեցին իրենց տպագիր օրգանը («Անիվ» շաբաթաթերթը) և մի քանի գրքույկներ, բայց երբեք չկարողացան մասսաներ նվաճել։

Դաշնակցականների և էսեռների միջև կային ընդհանրության եզրեր, հատկապես պայքարի ձևերի, ագրարային ու այլ հարցերում։ Վ. Ի. Լենինը գրել է «Դաշնակցությունը»... շատ մոտիկ է էսեռներին, իսկ «երիտասարդները» նույնիսկ մտնում են ս. հ. կուսակցության մեջ»[37]։ Ընդհանուր առմամբ էսեռների կուսակցությունը հայ իրականության մեջ լայն տարածում չգտավ, որովհետև նրա ֆունկցիաները ևս կատարում էր դաշնակցությունը, Վերջինս, տարված հայ կյանքն իրեն ենթարկելու մոլուցքով, միայն դժգոհում էր, որ հայ էսեռները ոչ թե լրիվ ձուլվեցին ռուսական էսեռական կուսակցության մեջ, այլ կազմեցին նրա ինքնուրույն հայ կազմակերպությունը։ Նրանց կարծիքով դա «անպայման թշնամական հարաբերություններ կառաջացնի բարեկամների միջև»[38]։

Ռեակցիայի տարիներին ուժեղացավ նաև մանրբուրժուական ազգայնական «Հնչակյան» կուսակցության կազմալուծման պրոցեսը։ Երևանի նահանգի ժանդարմական վարչության պետը 1908 թ. սեպտեմբերի 9-ի իր զեկուցագրում նշում է, որ «Հնչակ» կազմակերպությունը «բոլորովին կորցրել է իր ազդեցությունը տեղական բնակչության վրա և գտնվում է բայքայման աստիճանում»[39]։ Հնչակյանները ևս վնաս էին հասցնում բանվորական շարժման միասնությանը։ Բաքվի հնչակյանները 1908 թ. նպաստեցին Միրզոևի գործարանի բանվորների գործադուլի ձախողմանը, և Ստ. Շահումյանը մերկացրեց նրանց գործելակերպը[40]։

Դրությունն ավելի վատ էր հայկական գյուղական շրջաններում, որտեղ հնչակյանները զանազան ուսիներով փող էին կորզում գյուղացիներից, բռնություններ գործադրում նրանց նկատմամբ։ 1907 թ. Կողբ գյուղից (այժմյան Նոյեմբերյանի շրջանում) գրում էին, որ ինչպես դաշնակցականները, այնպես էլ հնչակյանները «իրենց գոյությունը պահպանելու համար գործի են դնում

36 Նույն տեղում, էջ 398։

37 Վ. Ի. Լենին, Երկ., հ. 16, էջ 471։

38 «Дело партии дашнакцутюн», т. 4, стр. 3184.

39 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 3, գ. 22, թ. 194։

40 Տե՛ս Ստ. Շահումյան, Երկ., հ. 2, էջ 419։

բանի միջոցներ»։ Երևանից Կողբ են գնում հնչակյան երկու զինվորներ և գյուղացիներից փող պահանջում։ Գյուղի հասարակությունը նրանց դուրս է վռնդում։ Հոդվածագիրը, նկարագրելով այդ դեպքը, գայրույթով եզրափակում է. «Մեր թշվառ գյուղացին չպե՞տք է դադարի մտրակվել ու հարստահարվել «հանուն ազգի»։ Մի կուսակցություն հոգնում է ժողովրդի վրա բռնություններ գործ դնելուց, մեկ ուրիշն է բռնում նրա տեղը»[41]։

Մ. Ազիզբեկով

Հնչակյան կուսակցությունը նույնպես կազմալուծվում էր աջից և «ձախից»։ «Ձախերն» ստիճանաբար հեռանում էին նրանից և հարում ՌՍԴԲԿ-ին։ Հնչակյան կուսակցության առանձին կազմակերպություններ կամ խմբեր պատմական որոշակի պայմաններում, այնուամենայնիվ, կատարել են այս կամ այն չափի դրական դեր։ Կ. Պոլսում 1910 թ. ստեղծված հնչակյան Ուսանողական միությունը, իր սխալներով հանդերձ, սուլթանական բռնակալության պայմաններում, երբ Թուրքիայում բացակայում էր հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական շարժումը, իր ուժերի չափ ու իր ձևով ծավալում էր սոցիալիզմի գաղափարների պրոպագանդա։ Այդ միությունը կրում էր Անդրկովկասի հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի ազդեցությունը և իր հրատարակած «Կայծ» ամսագրում (1911—1914 թթ.) շոշափում էր սոցիալիստական մտքի ու շարժման մի շարք կարևոր հարցեր։ Այդ բոլորով հանդերձ, ո՛չ նշված միությունը և ո՛չ էլ նրա օրգանները չեն եղել մարքսիստական, բայց առաջադիմական դեր են կատարել Թուրքիայում տիրող հետամնաց պայմաններում։

Անշուշտ, այս և նման մասնակի երևույթներն ամենևին էլ չէին փոխում հնչակյան կուսակցության մանրբուրժուական բնույթը։

Բավորական շարժման միասնության համար վտանգավոր էին նաև «սպեցիֆիկները», որոնք, ի հակադրություն կենտրոնացված մարքսիստական կուսակցության լենինյան ինտերնացիոնալիստական սկզբունքի, առաջ էին քաշում ազգային սկզբունքը։ Բունդի լիդերներից Վ. Մեդեմն ուղղակի նշում էր, որ «Բունդի և ուկրաինացիների հետ միասին հայկական ս.-դ. կազմակերպությունը կանգնած է ազգային կազմակերպությունների տեսակետի վրա»[42]։

«Սպեցիֆիկները» հակադրվում էին բոլշևիկներին ոչ միայն կազմակերպական, այլև գաղափարական ու տակտիկական հարցերում։ Նրանց պարա-

41 ՄԼԻ-ի Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 5, գ. 51, թ. 64։

42 «Формы национального движения в современных государствах», СПб., 1910, стр. 787.

գլուխ Դ. Անանունը, ժխտելով դասակարգային պայքարի մարքսյան տեսությունը, գրում էր. «Հին ճշմարտություն է, թե բանվորների ազատագրումը հանդիսանում է բանվորների գործը, բայց այն գոյություն չունի հայ բանվորների համար»[43]։ Դա նշանակում էր հայ բանվորներին հեռացնել համաուսական հեղափոխական շարժումից և քարոզել նրանց համագործակցություն հայ բուրժուազիայի հետ։ Դրան էր հանգում նաև «սպեցիֆիկների» ազգային ծրագիրը՝ կուլտուր-ազգային ավտոնոմիան, որն իր էությամբ բուրժուանացիոնալիստական ծրագիր էր և մերկացվեց բոլշևիկների կողմից։

Ս. Օրջոնիկիձե

«Սպեցիֆիկները» նացիոնալ-սոցիալիստներ էին, մարքսիզմի ռևիզիոնիստներ, մենշևիզմի յուրահատուկ արտահայտություններից մեկը հայ իրականության մեջ, որոնք երբեք չհասան որևէ լուրջ ազդեցության մասսաների վրա։ Լավագույն դեպքում նրանց կոչում էին «առանց բանակի գեներալներ»[44], որոնք ռեակցիայի տարիներին առավել ևս վարկաբեկվեցին։ Նրանք իբրև թե «ամրացել էին» Բաքվում, բայց այնտեղ էլ հող չգտան։

Շրջահայաց բանվորները և առանձին մտավորականներ երես թեքեցին «սպեցիֆիկներից» և մտան ՌՍԴԲԿ-ի մեջ։ «Սպեցիֆիկյան» կազմակերպության մեջ մնացին միայն նացիոնալիստ-ինտելիգենտները։ «Սպեցիֆիկները» համակերպվել էին տիրող կարգերի հետ, ուստի և չէին ենթարկվում հալածանքների։ Զարմանալի չէ, որ «ո՞չ ժանդարմները և ո՞չ պրոկուրատուրան չեն կարողացել խոշորադիտակի մեջ նույնիսկ նկատել «հայ ս.-դ. կազմակերպության» գոյությունը, որպեսզի գոնե մի հատիկ ձերբակալություն տեղի ունեցած լիներ այդ «կազմակերպությունը» պատկանելու մեջ»[45]։

* * *

Ինչպես միշտ, այնպես էլ ռեակցիայի տարիներին հայ աշխատավոր ժողովրդի արմատական շահերն արտահայտում էին բոլշևիկները։ Նրանք, ղեկավարվելով լենինյան տեսությամբ ու տակտիկայով և անհաշտ պայքար մղելով օպորտունիզմի դեմ երկու ճակատով՝ մենշևիկ-լիկվիդատորների և օտզովիստների դեմ, ռեակցիայի հարձակումը դիտում էին որպես սոսկ հեղափոխության ժամանակավոր պարտության հետևանք և ընդգծում, որ անխու-

43 «Промысловый вестник», 1907, № 9, стр. 3.

44 «Կայծ», 1906, № 71։

45 Ստ. Շահումյան, երկ., հ. 3 էջ 44։

սափելի է նոր հեղափոխությունը, քանի որ շարունակում են մնալ ու գործել այն ծնող պատճառները։ Հետևաբար, նոր պայմաններում փոխվում է կուսակցության միայն գործելակերպը և ոչ թե քաղաքական-ստրատեգիական գիծը։ Բոլշևիկները պահպանում էին իրենց ծրագրային պահանջները և ժողովրդական մասսաներին համախմբում ու նախապատրաստում վճռական մարտերի՝ ընդդեմ տիրող կարգերի։ Նրանք ցույց էին տալիս, որ միայն շահագործողական կարգերի տապալմամբ կարելի է հասնել Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի ազատագրմանը։

Ռեակցիայի տարիներին բոլշևիկները ոչ միայն մշակեցին անլեգալ ու լեգալ աշխատանքի զուգակցման ճիշտ տակտիկա, այլև, հաղթահարելով անհրաժեշտ դժվարություններ, հմտությամբ կիրառեցին այն և իրենց դրսևորեցին որպես «կարծրաբաբ հեղափոխականներ»։ Ցարական ռեակցիային չհաջողվեց ընկճել նրանց և ոչ էլ ընդհանրապես աշխատավոր մասսաների մեջ վերացնել հեղափոխական պայքարի կամքը։ Ահա թե ինչու նույնիսկ դաժան ռեակցիայի պայմաններում բանվորները տերերին ասում էին. «Սպասեցե՛ք, նորից կգա 1905 թվականը»։ Ռուսաստանի պրոլետարիատը ղեկավարվում էր ոչ թե «աղոտ հույսով», այլ հեղափոխության կրկնության մասին գիտականորեն հիմնավորված հավատով։

Ռեակցիայի հարձակումը լուրջ կորուստներ պատճառեց նաև Անդրկովկասի ու Հայաստանի բոլշևիկներին։ Բայց նրանք դիմացան ահեղ փորձությանը և հավատարիմ մնալով լենինյան գծին՝ շարունակեցին իրենց անխոնջ աշխատանքը։ Անդրկովկասի բոլշևիկները՝ Ստ. Շահումյանի անմիջական ղեկավարությամբ նամակագրական կապի մեջ էին Վ. Լ. Լենինի, արտասահմանում գտնվող բոլշևիկյան կենտրոնի հետ, նրանց իրազեկ էին պահում կատարվող իրադարձությունների և ստանում համապատասխան ցուցումներ. «Կովկասյան բոլշևիկների խմբի հետ,— գրել է Ն. Կ. Կրուպսկայան,— մենք միշտ էլ ունեցել ենք հատուկ բարեկամական նամակագրություն»[46]։

Երկրամասի հեղափոխական կյանքում որոշիչ դեր էր խաղում պրոլետարական Բաքուն, ուր աշխատում էին Ստ. Շահումյանը, Գ. Օրջոնիկիձեն, Ի. Ստալինը, Ս. Սպանդարյանը, Պ. Ջափարիձեն, Մ. Ազիզբեկովը, Ն. Նարիմանովը, Բ. Կնունյանցը, Ի. Ֆիոլետովը, Ալ. Մյասնիկյանը և ուրիշներ։ Նրանք հետևողականորեն պայքարում էին լենինիզմի տեսության ու տակտիկայի համար։ Ստ. Շահումյանը 1908 թ. արտասահմանում գտնվող Միխա Ցխակայային գրել է. «Մենք... առույգ կերպով կանգնած ենք մեր պոստերում և աշխատում ենք, կանգ չառնելով ոչ մի բանի առաջ։ Աշխատանքի պայմանները, թանկագին Միխա, սոսկալի դժվարացել են. մեզ տառացիորեն խաչում են, ամեն կողմից թքակոծում են... Բայց մենք չենք վհատվում։ Հավատը դեպի ապագան և սերը դեպի մեր գործը անսպառ եռանդ են ներշնչում մեզ»։ Ապա նա, հարցնելով Վ. Ի. Լենինի որպիսությունը, նշում է. «Մենք ամբողջովին Իլյիչի կողմն էինք» և Համառուսաստանյան կուսակցական կոնֆերանսի Բաքվի «մանդատը մենք որոշեցինք... հանձնել Իլյիչին»[47]։

Հայաստանի բոլշևիկները կազմում էին Անդրկովկասի բոլշևիկների մարտական ջոկատի մի մասը։ Նրանց գործունեությանն ուղղություն էին տալիս

---

46 Н. К. Крупская, Воспоминание о Ленине, М., 1975, стр. 177.
47 Ստ. Շահումյան, երկ, հ. 2, էջ 108, 109։

Ստ. Շահումյանն ու Ս. Սպանդարյանը։ Ձնայած ծանր պայմաններին, ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպություններ ու խմբակներ կային Երևանում, Ալավերդում, Ղափանում, Ալեքսանդրապոլում, Նոր Բայազետում, Կարսում, Իգդիրում և այլուր։ Այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում գործող բոլշևիկներից հատկապես պետք է նշել Հ. Մարուխանյանին, Գ. Սոկոլովսկուն, Գ. Աթարբեկյանին, Լ. Տեր-Հովհաննիսյանին, Ս. Էվոյանին, Ա. Թումանյանին, Պ. Թանդիլյանին, Շ. Բեժանյանին, Ա. Շահինյանին, Վ. Խաչատրյանին, Ա. Վարդանյանին, Ա. Մարտիրոսյանին, Մ. Մանուչարյանին և ուրիշներ։ Նրանք ագիտացիոն-պրոպագանդիստական և քաղաքական-կազմակերպական աշխատանք էին տանում բանվորների ու գյուղացիների մեջ, բացատրում նրանց, որ հայ ժողովրդի բախտն անխզելիորեն կապված է ռուս ժողովրդի հետ, որ միայն Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների համատեղ հեղափոխական պայքարով կարելի է հասնել ցարիզմի ու կապիտալիզմի խորտակման և սոցիալական ու ազգային ազատության։

Հունիսերեքյան հեղաշրջման առթիվ ԲՄԴԲԿ Բորչալուի կոմիտեն հրատարակեց հատուկ կոչ-թռուցիկ՝ «Երկրորդ Պետական դուման արձակված է» վերնագրով, որտեղ ասված էր. «Պայքարի համար մեզ անհրաժեշտ է կազմակերպվել և իրացնել հեղափոխական շարքերը. միայն հեղափոխության միջոցով մենք կարող ենք բավարարել մեր պահանջները։ Հետևաբար, եկե՛ք ընկերներ, կազմակերպվենք»[48]։

1908 թ. ամռանը Ջալալօղլի եկան Ստ. Շահումյանը, Ս. Սպանդարյանը, Հ. Հակոբյանը, Գ. Շահվերդյանը և անմիջականորեն կապվելով Լոռու ու Հայաստանի այլ վայրերի բոլշևիկների հետ, նոր թափ հաղորդեցին նրանց գործունեությանը։

1908 թ. Անդրկովկասի աչքի ընկնող բոլշևիկներից Վահան Հովսեփյանը կուսակցական հատուկ առաջադրանքով Թիֆլիսից՝ Ալեքսանդրապոլի և Երևանի վրայով մեկնում է Նախիջևան։ Բայց Նախիջևանի կայարանում նա ձերբակալվում է և տեղափոխվում Երևանի բանտը։ Վ. Հովսեփյանի մոտ հայտնաբերվեց բավականաչափ անլեգալ հեղափոխական գրականություն՝ 81 բրոշյուր հայերեն և ռուսերեն, Թիֆլիսում հրատարակվող բոլշևիկների օրգան «Բորբա» թերթը։ Անլեգալ գրականության մեջ կար նաև «Ջինվորներին» բանաստեղծությունը, որը զորքին կոչ էր անում չկրակել յուրայինների վրա։ Ձնայած դաժան ռեժիմին, բոլշևիկ Վ. Հովսեփյանը Երևանի բանտում էլ շարունակում է հեղափոխական աշխատանք և կապ հաստատում քաղաքի բոլշևիկների հետ. «Կյանքը,— գրել է Վ. Հովսեփյանը,— Երևանի բանտում անցնում էր ծանր պայմաններում, այնուամենայնիվ մեր խմբին հաջողվում է տանել հեղափոխական աշխատանք կալանավորների մեջ, այդ թվում նաև շարքային դաշնակցականների մեջ և հետաքրքրություն ու համակրանք առաջացնել դեպի սոցիալ-դեմոկրատները (բոլշևիկները)»[49]։

Անդրկովկասի ու Հայաստանի աշխատավորության մեջ բացառիկ եռանդով էր գործում ականավոր բոլշևիկ Մելիք Մելիքյանը՝ Դեդուշկան, որին կոչում էին «կոմունիզմի քարոզիչ»։ Նա հիմնականում աշխատում էր Բաքվում ու Թիֆլիսում, բայց անընդհատ շրջագայում էր Անդրկովկասի տարբեր վայրերում, հաճախակի լինում Հայաստանում։

---

48 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 115, ց. 1, գ. 15, թ. 7։

49 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 115, գ. 15, թ. 5—7։

* * *

Ռեակցիայի հարձակումը երկրի քաղաքական կյանքում իր ցայտուն մարմնացումը գտավ Երրորդ պետական դումայի մեջ, որը Լենինն անվանել է «Սև դումա»։ 1907 թ. հունիսի 3-ին ցարական կառավարությունը ոչ միայն ցրեց Երկրորդ պետական դուման և հալածեց նրա սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիային, այլև հրատարակեց ընտրական նոր օրենք, որով ընդլայնվեցին կալվածատերերի ու բուրժուազիայի իրավունքները։ Է՛լ ավելի վատթարացավ ազգային ծայրամասերի վիճակը։ Միջին Ասիան բոլորովին զրկվեց ընտրական իրավունքից, իսկ Լեհաստանի և Կովկասի դեպուտատների թիվը կրճատվեց մոտ երեք անգամ։ Բնութագրելով ստեղծված վիճակը, Վ. Վորովսկին գրել է. «Ծայրամասերը մասնակցում էին ոնց որ խորհրդակցական ձայնով՝ դառնալով ազգագրական գեղեցիկ դեկորացիա սահմանադրական կալվածատիրական մեծամասնությանը ցանկալի դումայի համար»[50]։

1907 թ. աշնանը տեղի ունեցան Երրորդ պետական դումայի ընտրությունները, ընդ որում հունիսերեքյան ռեակցիոն ընտրական օրենքն ու նրա ոստիկանական կիրառումը ցայտուն կերպով արտահայտվեցին նաև հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Անդրկովկասում կազմվել էր վեց ընտրական օկրուգ, որոնք պետք է առաջադրեին պատգամավորներ. երկրամասի ռուս բնակչությունից՝ մեկ, Թիֆլիսի նահանգից՝ մեկ, Քութայիսի նահանգից՝ մեկ, Կարսի, Բաթումի մարզերից և Սուխումի օկրուգից՝ մեկ, Բաքվի, Ելիսավետպոլի (Գանձակի) և Երևանի նահանգներից՝ երկու մարդ, ընդ որում դրանցից մեկը պետք է անպայման ընտրվեր ադրբեջանցիներից, իսկ մյուսը՝ հայերից և մնացած ազգերից։ Այսպիսով, Հայաստանին առանձին ընտրական օկրուգ չէր տրվում և այնտեղից թեկնածություն պետք է առաջադրվեր երեք նահանգների ընդհանուր օկրուգում՝ մնացած բնակչության (վրացի, հրեա և այլն) հետ միասին, ընտրվողն էլ պետք է տիրապետեր ռուսաց լեզվին։

Ընդհանուր առմամբ Անդրկովկասից դեպուտատների թիվը՝ համեմատած Երկրորդ պետական դումայում ունեցած դեպուտատների հետ, կրճատվում էր 14 տեղով, ընդ որում, եթե Երևանի նահանգից Երկրորդ պետական դումայի համար ընտրվել էին երեք դեպուտատ (երկուսը՝ հայ, մեկը՝ ադրբեջանցի), ապա այժմ, Երրորդ պետական դումայի համար, կարող էին առաջադրվել միայն երկու դեպուտատ, այն էլ երեք նահանգներից (Երևանի, Բաքվի, Ելիսավետպոլի) միասին վերցրած։ Բնորոշ է նաև այն, որ հայ ընտրողները և Բաքվի բանվորները պետք է առաջադրեին մեկ դեպուտատ։ Դա կատարվում էր շատ որոշակի նկատառումներով։ Անդրկովկասի ժողովուրդների մեջ ազգային թշնամանք ու երկպառակություն բորբոքելու և Բաքվի բանվորների հումքու ձայնը խլացնելու համար ցարական կառավարությունը Բաքվի, Երևանի և Ելիսավետպոլի նահանգները միավորել էր մի ընտրական տեղամասի մեջ և կրճատել նրա իրավունքները։

Ընտրությունները բազմաստիճան էին, ընդ որում գյուղացիների համար՝ քառաստիճան, իսկ բանվորների համար՝ եռաստիճան, Ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Հայաստանում ընտրություններն անցան ահաբեկման ու կամայականությունների պայմաններում։ Աշխատավորության մեծ մասը, ոչ մի լավ

---

[50] *В. В. Воровский*, Избранные произведения о первой русской революции, М., 1955, стр. 248.

բան չսպասելով դումայից, անտարբերություն էր ցուցաբերում դեպի ընտրությունները, իսկ մնացած մասին շահագործողներն ու նրանց կուսակցությունները ստիպանական ուժով կամ խաբեությամբ փորձում էին օգտագործել՝ իրենց թեկնածուներն անցկացնելու համար։

Այնուամենայնի ընտրական պայքարը հենց սկզբից սուր բնույթ կրեց։ Բոլշևիկների համար գրությունը շատ ծանր էր, քանի որ նրանք ամեն քայլափոխում ենթարկվում էին դաժան հալածանքների։ Բայց և այնպես տեղական սոցիալ-դեմոկրատները եռանդուն գործունեություն ծավալեցին, որպեսզի պատվիրակներ առաջադրվեն դեմոկրատական խավերից։ Ուժեղ պայքար ծավալվեց Նոր Բայազետում, որտեղ մոլեգնում էին տեղական հարուստներն ու դաշնակցականները։ Բայց և այնպես նահանգական ժողովի պատվիրակ ընտրվեց սոցիալ-դեմոկրատ, ուսուցիչ Ալեքսանդր Աբրահամյանը։ Երևանի նահանգի պատվիրակների կազմում ընտրվեցին նաև մի քանի աշխատավոր գյուղացիներ, որոնք գնացին բոլշևիկների ետևից։

Երեք նահանգներից ընտրած պատվիրակները մեկնեցին Ելիսավետպոլ՝ նահանգական ժողովի։ Այսպիսով, հանգամանքների բերումով բոլշևիկների ընտրական կամպանիան, որ ծավալվել էր Բաքվում ու այլ վայրերում, պետք է շարունակվեր Ելիսավետպոլում, ուր Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտեի կողմից գործուղվեցին Ստ. Շահումյանը և Ասր. Մռավյանը։ Պատվիրակների կազմը (25 հոգի) աչքի էր ընկնում սոցիալական ու քաղաքական խայտաբղետությամբ, ուստի դեպուտատի ընտրության շուրջը ծավալվեց սուր պայքար։ Ճիշտ է, հինգ սոցիալ-դեմոկրատների կողքին կային ինը գյուղացիներ, բայց վերջիններիս մեջ էին նաև կուլակներ, որոնք հակված էին դեպի կադետներն ու դաշնակցականները։

Հոկտեմբերի 13-ին տեղի ունեցավ նախընտրական խորհրդակցություն, որտեղ տարբեր խմբավորումներ հանդես եկան իրենց պլատֆորմներով։ Բանվորների ներկայացուցիչ բոլշևիկ Ի. Վ. Բոկովը, մերկացնելով բուրժուական նացիոնալիստներին և անցկացնելով պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի հստակ գիծ, շեշտում էր, որ «հարկավոր է խոսել... ընդհանուր առմամբ Ռուսաստանի բանվոր և գյուղացի հալածված ժողովրդի շահերի մասին, ոչ թե ազգերի բաժանման և ատելության, այլ համերաշխության և ընդհանուր կռվի մասին»[51]։ Այդ է ճնշված ժողովուրդների ազատագրման ուղին։ Բոկովը, անարգանքի սյունին գամելով կադետներին ու դաշնակցականներին, ասաց. «Դուք, պարոններ՝ Պետական դումա եք գնում, որպեսզի ամրապնդեք ցարի երերուն գահը, իսկ մենք գնում ենք այնտեղ նրա համար, որպեսզի վերջնականապես կործանենք մեզ համար ատելի այդ գահը, իսկ ձեր ցարին կենտանք կեղտաջրի մեջ։ Բայց պարոններ, երկյուղ ունեմ, որ դուք էլ ձեր ցարի հետ կընկնեք այնտեղ»[52]։

Հոկտեմբերի 14-ին տեղի ունեցավ դեպուտատի ընտրություն։ Միայն մի քանի անգամ քվեարկություն անցկացնելուց հետո դաշնակցականներին ու կադետներին հաջողվեց, զանազան մեքենայությունների միջոցով, հակառակ բանվոր բոլշևիկ Արշակ Արկերյանի թեկնածության, անցկացնել դաշնակցական Հ. Սաղաթելյանին։

---

51 Ստ. Շահումյան. երկ, հ. 2, էջ 248։

52 ՄԼԻ-ի Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 7, գ. 102, թ. 3։

Ստեփան Շահումյանը, մերկացնելով հայ կադետ-մշակականների զրպարտությունները Արշակ Արկերյանի հասցեին, ընդգծեց, որ կադետները տվին իրենց քվեները պ. Սաղաթելյանին «ոչ թե այն պատճառով, որ Արշակ Արկերյանը «անդրագետ» է, իսկ Սաղաթելյանը՝ «գրագետ...»։ Նրանք այդ արին, որովհետև Արշակ Արկերյանը սոցիալ-դեմոկրատ է և այն էլ «բոլշևիկ» սոցիալ դեմոկրատ, իսկ պ. Սաղաթելյանը, չնայած իր դաշնակցական-էսեռական յաուիկին, մի պարզ կադետ է, եթե ոչ հոկտեմբերյան»[53]։

Դաշնակցական Սաղաթելյանը դեպուտատ էր նաև Երկրորդ պետական դումայում և փորձում էր գյուղացիությանը փրկել գյուղական համայնքի միջոցով։ Վ. Ի. Լենինը Սաղաթելյանի այդ վարքագիծը համարեց «անկասկած ռեակցիոն»[54]։ Երրորդ պետական դումայում Սաղաթելյանը հավատարմությամբ էր ծառայում ցարիզմին և խոնարհությամբ կատարում օկտյաբրիստ Գուչկովի հրահանգները։ Նրա դեմքը լավ է պատկերել «Խաթաբալա» երգիծական շաբաթաթերթը։ Այնտեղ ցույց է տրվում, թե ինչպես Սաղաթելյանը խոսելով ինքն իր հետ, ասում է. «Ազգային հարցում ձայն տվի աշխատավորականների հետ, դատաստանական խնդրում՝ կադետների, ծովային հարցում միացա հոկտեմբերյաններին, բանվորական հարցում՝ կադետներին, իսկ երեկ, երբ քննվում էր եկեղեցական հարցը, թվարկեցի եպիսկոպոս Եվլոգի Միտրոֆանի և «համամշի» Զելիշովի հետ... Իսկ թե իրոք ի՞նչ եմ ես, ասված գիտի։

Իսկ և իսկ դաշնակցական»[55]։

Երրորդ պետական դումայում միայն բոլշևիկ դեպուտատներն էին, որ վճռականորեն մերկացնում էին ցարական ինքնակալությունը և հանդես գալիս բոլոր՝ մեծ ու փոքր ժողովուրդների պաշտպանության դերում։

* * *

Ռեակցիայի հարձակումը գաղափարական ճակատում նպատակ ուներ ամրապնդել ցարիզմի դիրքերը և մասսաների մեջ վերացնել նույնիսկ ամեն մի հիշողություն հեղափոխության մասին։ Դրությունն ավելի ծանրացավ Նրանով, որ այդ ժամանակ գաղափարական տարընթացությունն ընդգրկեց նաև հեղափոխական միջավայրը։ Սոցիալ-դեմոկրատիան ապրում էր լուրջ ճգնաժամ ոչ միայն կազմակերպական, այլև գաղափարական առումով։ Հեղափոխության վաղեմի ուղեկիցներն անձնատուր եղան բուրժուական գաղափարախոսությանը և կանգնեցին մարքսիզմի փիլիսոփայությունը ռևիզիայի ենթարկելու դիրքերի վրա։ Մենշևիկ-լիկվիդատորները, օտզովիստները, տրոցկիստները և այլ գույնի օպորտունիստներ հանդես էին գալիս որպես բուրժուազիայի գործակալներ բանվորական շարժման մեջ և փորձում էին դիալեկտիկական ու պատմական մատերիալիզմին հակադրել իդեալիզմը, նեոկանտականությունը, մախիզմը, էմպիրիոկրիտիցիզմը, կրոնը, միստիցիզմը, «աստվածաշինարարությունն» ու «աստվածատորոնումը»։

Այդ ամենը լուրջ վտանգ էր ստեղծում աշխատավորների զանգվածների համախմբման և հեղափոխության հետագա հաղթանակի կազմակերպման

---

53 Ստ. Շահումյան, *նշվ.*, հ. 2, էջ 19։

54 Վ. Ի. Լենին. *նշվ.*, հ. 16, էջ 472։

55 «Խաթաբալա», 1908, № 25։

գործում։ Ահա թե ինչու ռեակցիայի տարիներին, երբ զանգվածները պետք է յուրացնեին 1905—1907 թթ. հեղափոխության փորձն ու դասերը, առաջին պլան մղվեցին բոլշևիկյան կուսակցության աշխարհայացքի, մարքսիստական փիլիսոփայության պաշտպանության հարցերը. «Երբ մասսաները մարսում են անմիջական հեղափոխական պայքարի նոր ու չտեսնված հարուստ փորձը,—գրել է Վ. Ի. Լենինը,—այն ժամանակ թեորիական պայքարը հեղափոխական աշխարհայացքի, այսինքն՝ հեղափոխական մարքսիզմի համար դառնում է օրվա լոզունգ»[56]։

Անհրաժեշտ էր վճռական հակահարված տալ բուրժուական հարձակումներին, մերկացնել ու ջախջախել ռևիզիոնիզմը, պաշտպանել ու զարգացնել մարքսիզմի փիլիսոփայությունը։

Պատմական այդ մեծ խնդիրը կատարեցին բոլշևիկները՝ Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ։ Հատկապես վճռական նշանակություն ունեցավ կուսակցության առաջնորդի «Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ» հռչակավոր աշխատությունը, որը լույս տեսավ 1909 թ.։ Այն կոմունիստական գաղափարայնության մնայուն կոթող է, մարքսիստական փիլիսոփայության զարգացման մի նոր, ավելի բարձր աստիճան։

Լենինյան դրույթները դարձան գործողության ուղեցույց բոլշևիկյան կուսակցության, այդ թվում նրա անդրկովկասյան ջոկատի համար։ Երկրամասի բոլշևիկները՝ Ստ. Շահումյանի անմիջական ղեկավարությամբ եռանդուն գործունեություն ծավալեցին նաև գաղափարական ճակատում։ Բաքվում, Թիֆլիսում, Երևանում և այլուր տեղի էին ունենում քաղաքական, տեսական, փիլիսոփայական վեճեր, որտեղ բոլշևիկները հանդես էին գալիս որպես մարտընչող մատերիալիստներ և, պայքար մղելով մարքսիզմի ռևիզիայի փորձերի դեմ, անց էին կացնում լենինյան գիծ։ Ստ. Շահումյանը 1908 թ. գրած իր նամակներից մեկում նշում էր, որ «մենք ևս այստեղ սկսում ենք խիստ հետաքրքրվել փիլիսոփայությամբ, ընթերցում և վերընթերցում ենք Դիցգենին, Պլեխանովին, Բոգդանովին և այլն», ընդ որում նա հաստատ հույս էր հայտնում, որ գաղափարական պայքարը կունենա դրական հետևանք՝ «ավելի լավ ծանոթություն մարքսիզմի փիլիսոփայության հիմունքների հետ և... մարքսիզմի լրացումը լինել ցանկացող նոր «իզմերից» մաքրվելը»[57]։

Կովկասի բոլշևիկները, դատապարտելով ամեն մի շեղում մարքսիզմից, լիովին պաշտպանում էին լենինյան գիծը. «Մենք,— գրել է Ստ. Շահումյանը,— հաստատ համոզված ենք Իլյիչի դիրքորոշման ճշտությանը, և... մեծ անվստահությամբ ենք վերաբերվում էմպիրիոմոնիզմին և այլն»[58]։ Կրկին անդրադառնալով այդ հարցին, Ստ. Շահումյանը նշում էր, որ իրենք ծանոթացել են Բոգդանովի «էմպիրիոմոնիզմի» երեք հատորներին, «Հասարակության հոգեբանությունից» գրքին և ունեն ծայր աստիճան բացասական կարծիք։ Ստ. Շահումյանը ցույց է տալիս, որ Բոգդանովի թեզը՝ հասարակական կեցության ու գիտակցության նույնության մասին հանդիսանում է մարքսիստական փիլիսոփայության ռևիզիա, փիլիսոփայություն, որն առաջնայինը համարում է մատերիան, իսկ երկրորդայինը՝ գիտակցությունը, որ մարդկանց

---

56 Վ. Ի. Լենին. Երկ., հ. 17, էջ 358։

57 Ստ. Շահումյան. Երկ., հ. 2, էջ 49։

58 Նույն տեղում, էջ 50։

գիտակցությունը պայմանավորվում է նրանց կեցությամբ։ Քննադատելով ու մերժելով Բոգդանովի հակագիտական տեսակետը և բացահայտելով նրա վնասակարությունը, Ստ. Շահումյանը գրել է. «Կեցության ու գիտակցության նույնության նրա դրույթը, ըստ իս, կործանում է Մարքսի ամբողջ սիստեմը»[59]։

Անդրկովկասի ու Հայաստանի բոլշևիկներն անդուլ պայքար են մղել «Մարքսի սիստեմի» համար, դիալեկտիկական ու պատմական մատերիալիզմի համար։ Ստ. Շահումյանը ցույց է տվել, որ հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի «ուժն ու հպարտությունը կազմող» մարքսիստական փիլիսոփայությունը միայն կարող է և, իրոք, տալիս է բնության ու հասարակության զարգացման օրինաչափությունների ճիշտ ըմբռնում։ Ինչ վերաբերում է բուրժուական փիլիսոփայությանը՝ իր զանազան նորագույն «ուղղություններով», ապա այն ապրում է խոր ճգնաժամ և դրա արտահայտությունն է նաև էմպիրիոկրիտիցիզմը։ Բացահայտելով այդ «նոր» հոսանքի ռեակցիոն էությունը, Ստ. Շահումյանը գրել է. «Ով ծանոթ է բուրժուական փիլիսոփայության և հասարակական գիտությունների մեջ իշխող «էմպիրիոկրիտիցիզմ» կոչվող «նոր» ուղղության հետ, նրա համար հասկանալի կլինի, որ այդ երևույթը մի բացառիկ և պատահական երևույթ չէ։ Նույնացնել իրականությունը «գիտակցության» հետ, «գաղափարի» հետ և ապա ժխտել այդ իրականությունը հանուն վերացական «գաղափարի», հետո միստիկական ու ֆանտաստիկական կերպարանքով ներկայացնել կենդանի հասարակական պրոբլեմները և միամիտ ընթերցողների աչքերին թոզ փչել, շփոթություն առաջացնել անգիտակից մասսաների ուղեղներում, ահա ինչ է տալիս հասարակական գիտությունների «կրիտիցիզմը», բուրժուական փիլիսոփայության այդ վերջին խոսքը»[60]։

Ստ. Շահումյանը նշում էր, որ ժամանակակից բուրժուական սոցիոլոգիային խորթ է զարգացման գաղափարը և այն ներծծված է կեղծիքով։

Անդրկովկասի բոլշևիկները, հակահարված տալով հակակոմունիստական հոսանքներին ու շեղումներին, կազմակերպեցին Վ. Ի. Լենինի «Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ» գրքի և ընդհանրապես մարքսիստական փիլիսոփայության ուսումնասիրությունը։ Տեսականորեն պատրաստված այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք էին Ստ. Շահումյանը, Գ. Օրջոնիկիձեն, Պ. Ջափարիձեն, Ս.-Սալանդարյանը, Մ. Ազիզբեկովը, Ե. Ստասովան, Ա. Սենկիձեն, Ն. Նարիմանովը, Ս. Կասյանը և ուրիշներ, հանդես էին գալիս զեկուցումներով ու զրույցներով, գիտահանրամատչելի հոդվածներով, որոնց մեջ պարզաբանում էին դիալեկտիկական ու պատմական մատերիալիզմի հիմնական դրույթները։

Հայաստանի բոլշևիկներն իրենց հերթին ամեն կերպ աշխուժացնում էին գաղափարական աշխատանքը։ Առանձնապես պետք է նշել Երևանի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության գործունեությունը, որտեղ ակտիվ դեր էին կատարում Գ. Սոկոլովսկին, Գ. Աթաբեկյանը, Արշ. Մելիքյանը և ուրիշ բոլշևիկներ։ Խորագիտակ մարքսիստ Արշ. Մելիքյանը հաճախ էր հանդես գալիս փիլիսոփայական թեմաներով ու պաշտպանելով դիալեկտիկական մատերիալիզմը, ուժգին հարվածներ էր հասցնում իդեալիզմի կողմնակիցներին։ 1911 թ. Երևանում «Նոր ձայն» թերթի № 8-ում լույս տեսավ նրա փիլիսոփայական հոդված-գրախոսականը, որտեղ նա խիստ քննադատության ենթար-

59 Նույն տեղում, էջ 109։
60 Նույն տեղում, էջ 291։

կեց դաշնակցական «թեորետիկ» Ե. Ֆրանցյանի «Ե. Կ. Միխայլովսկին որպես փիլիսոփա-սոցիոլոգ» գիրքը։ Մելիքյանը ցույց էր տալիս, որ Ե. Ֆրանցյանի ողջ «փիլիսոփայությունը» հանգում է Մախի, Ավենարիուսի, Նիցշեի, Շոպենհաուերի, Միխայլովսկու և այլոց հետադիմական գաղափարների խառնաշփոթ քարոզին։ Նա մերկացնում է նաև «սպեցիֆիկ» Բաշխի Իշխանյանին, այդ «սուտ մարքսիստին», «ռևիզիոնիստին» և մատնանշում, որ նրան պետք է «զուրս վանել մարքսիստների շրջանից»։ Իհարկե, դա չի նշանակում, թե Բ. Իշխանյանը երբևիցե եղել է մարքսիստ։ Խոսքն այն մասին է, որ նա հավակնում է այդպիսին լինելու և, ինչպես նշել է Ստ. Շահումյանը, նույնիսկ փորձում էր «հավատացնել միամիտ հայ ընթերցողին, թե նրա բերանով խոսում է ինքը՝ Կարլ Մարքսը»[61]։ Իրականում նա հանդես էր գալիս որպես մարքսիզմի թշնամի, և բոլշևիկները անարգանքի սյուներն են գամել նրան ու նմաններին։ Ստ. Շահումյանն ընդգծել է, որ «հարկավոր է անխնա հարվածել ու հալածել մարքսիզմը շահագործող ու ապականող այդ բախշիներին»[62]։

Այդպիսի հարվածողներից էր նաև Սարգիս Կասյանը՝ Անդրկովկասի հեղափոխական շարժման ու բոլշևիկյան կազմակերպության ակտիվ գործիչներից մեկը։ Տեսականորեն պատրաստված Կասյանն իր աշխատություններում («Գողության, տգիտության և տհասության արդյունքները», «Թերուսը գրական ասպարեզում և գիտության մեջ») մերկացրեց Բ. Իշխանյանին և մասնավորապես նրա «Տնտեսական զարգացման ֆազերը» գրվածը, որը Կ. Բյուխերի ու բուրժուական այլ տնտեսագետների հակագիտական, իդեալիստական հայացքների վերաշարադրումն էր։ Դրանով հանդերձ Իշխանյանն իրեն համարում էր «զուտ մարքսիստ», իսկ իր կեղծագրերը՝ «մարքսիստական»։ Ս. Կասյանը հիմնովին մերկացնում է այդ ինքնառեկլամն ու փառամոլությունը և ցույց տալիս, որ պետք է «պաշտպանենք բանվորության գիտակցությունը» «սպեցիֆիկյանց» այլասերումից։ Ս. Կասյանը հանդես է գալիս որպես մարքսիստ-տնտեսագետ, գիտական սոցիալիզմի գաղափարների անխոնջ պրոպագանդիստ։ Նա գրել է. «Մարքսի և Էնգելսի անզուգական ծառայությունը մարդկության պատմության ըմբռնողության վերաբերյալ կայանում է նրանում, որ տվել են մեզ մարդկային պատմությունը՝ իր բոլոր ասպարեզներով, մոնիզմ-մատերիալիստականորեն ըմբռնելու անհաղթելի թեորիան, հետևապես և այն «գիտական հետազոտության հատուկ դիտակետը», որի համաձայն ուսումնասիրում ենք տնտեսական կյանքի զարգացումը»[63]։

Ռեակցիայի տարիներին Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում գործում էր մարքսիստական խմբակ՝ բոլշևիկներ Երեմիա Բակունցի և Երվանդ Գարագաշյանի ղեկավարությամբ։ Նրա գործունեության մասին Ե. Բակունցը պատմում է. «Զնայած նրան, որ շատ ընկերներ ռեակցիայի հետևանքով, տարվելով Կանտով և բերդյանականությամբ («Վեխի»), լքեցին մեր շարքերը, բայց մարքսիստական խմբակը հաստատակամ շարունակեց իր աշխատանքն ուսանողական ու հասարակական շարժումների ղեկավարության ընդգավառում, կապ էր պահպանում Բաքվի ու Երևանի հետ, գրականություն ստանում Բաքվից ու Մոսկվայից»[64]։

61 Նույն տեղում էջ 374։

62 Նույն տեղում։

63 «Հոսանք», 1 դեկտեմբերի 1906 թ.։

64 ՄԼԻ-ի Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 25, թ. 10։

Չնայած կղերականների հալածանքներին, ճեմարանի մի շարք ուսանողներ համարձակորեն պրոպագանդում էին մատերիալիստական, մարքսիստական գաղափարներ։ Նրանց գիտական շարադրությունների մեջ կարելի է հանդիպել այնպիսի թեմաների, ինչպիսին էին «Պատմության փիլիսոփայությունը և պատմական մատերիալիզմը», «Մատերիալիստական փիլիսոփայությունը XIX և XX դարերում» և այլն, որոնց մեջ արծարծվում էին առաջադիմական հեղափոխական գաղափարներ։ «Մատերիալիստական փիլիսոփայությունը XIX և XX դարերում» թեմայով հանդես եկավ ճեմարանի շրջանավարտ, հետագայում բոլշևիկ Ալեքսանդր Մելիք-Աղաջանյանը։ Մախիստական «Միտք» ժողովածուի հրատարակությունից հետո նա գրեց մի շարք հոդվածներ՝ ընդդեմ հայ մախիստների և հատկապես Ե. Ֆրանգյանի։ Վերջինիս «պատմափիլիսոփայության» սնանկության մերկացմանն էր նվիրված նրա «Հակասություններ և չմարսված մտքեր» ծավալուն հոդվածը։

Ճեմարանի առաջադեմ ուսանողներից էր նաև Էդուարդ Ամատունին, որը սկզբում հարել է ձախ հնչակյաններին, իսկ հետո դարձել բոլշևիկ ու զոհվել սովետական իշխանության համար մղված պայքարում։ Ճեմարանում նա գիտական շարադրություն գրեց, որտեղ օգտագործելով Մարքսի, Էնգելսի, Պլեխանովի, Ջերնիշևսկու աշխատությունները, մատերիալիստական դիրքերից քննարկեց XIX դարի գրական ուղղությունների հարցը։ Անցյալի լավագույն ավանդույթներն իրենց հետագա զարգացումն էին ստանում պրոլետարական գրականության մեջ։ Ամատունին արդարացիորեն նշում է, որ այդ «գրականության ամենահանճարեղ ներկայացուցիչը Մ. Գորկին է»[65]։ Պրոլետարական գրականությունը կոչված է նպաստելու աշխատավոր մարդկության ազատագրման գործին, այն ժամանակ, երբ բուրժուական գրականությունն ամեն կերպ գովերգում ու հավերժացնում է կապիտալիզմը։ Ամատունին մերկացնում է գրականության մեջ տեղ գտած ռեակցիոն ուղղությունները։ Նա հատկապես խարազանում է նիցշեականությունը և այն համարում «մեռնող արիստոկրատիայի վերջին, ջղային, զորեղ ցնցումն ու արյունոտ հուսահատական հառաչը»[66]։ Նա քննադատում է նաև դեկադենտներին և ընդգծում, որ նրանց «պոեզիան բուրժուազիայի անկման նշանն է», հասարակության ծաղրուծանակը[67]։

Ռեակցիայի տարիներին, երբ ուժեղացան անկումային տրամադրությունները, անզրդվելի մնաց հայ պրոլետարական գրականության ականավոր ներկայացուցիչ Հակոբ Հակոբյանը, որը բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավարությամբ ու Մ. Գորկու անմիջական ազդեցությամբ դարձավ հեղափոխության իսկական մարտիկ-բանաստեղծ. «1904—1909 թվականները,— հետագայում պատմել է Հակոբյանը,— եղել են իմ ամենաեռանդուն գործունեության տարիները, թե՛ կուսակցական և թե՛ լեգալ-անլեգալ պրոլետարական գրողի հետաքրքիր շրջանը...»[68]։

Հ. Հակոբյանը ծավալում է եռանդուն հեղափոխական գործունեություն։ Նրա մասին Թիֆլիսի ժանդարմական զրագրություններից մեկում ասված է. «Հակոբ Մնացականի Հակոբյանը, գործակալության 1909 թվականին վերա-

65 Մ. Վ. Արզումանյան, նշված աշխ., էջ 137։

66 Նույն տեղում, էջ 209։

67 Նույն տեղում, էջ 222։

68 Հ. Հակոբյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1951, էջ 353։

բերող տվյալների համաձայն, մտել է տեղական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության (բոլշևիկյան) մեջ, նրանում գրավել է աչքի ընկնող դիրք, եղել է հիշյալ կազմակերպության գրական բյուրոյի անդամ, մասնակցել է նրա բոլոր ժողովներին։ Կազմակերպության մեջ Հակոբյանը հայտնի է «Պրոլետարի» ծածկանունով»[69]։

Հ. Հակոբյանը անմիջականորեն աշխատակցում է կուսակցության կենտրոնական օրգան «Պրոլետարի» թերթին։ Ոստիկանության մի հաղորդագրությունից երևում է, որ «Պրոլետարի» թերթը 1908 թ. Թիֆլիսում ստացվում էր Հակոբյանի անունով[70]։

Իր հեղափոխական գործունեության համար Հակոբյանը սիստեմատիկաբար ենթարկվում էր հալածանքների։ Առանձնապես հաճախակի էին խուզարկությունները։ 1909 թ. սեպտեմբերի 15-ի գիշերը տեղի է ունենում նոր խուզարկություն, որի առիթը նրա «Նահատակներ» բանաստեղծության հրատարակությունն էր՝ «Պրոլետարի» ստորագրությամբ, ժանդարմական գրագրության մեջ նշված է, որ այդ բանաստեղծությունն ուներ «սոցիալ-դեմոկրատական ոգի»։

Հակոբյանը հմուտ կոնսպիրատոր էր և հաճախ նրան հաջողվում էր դուրս պրծնել ոստիկանական ծուղակից։ Նա 1909 թ. ամռանը ձերբակալվում է, սակայն ազատվելուց հետո նորից ծավալում եռանդուն գործունեություն. «Ազատ կացուցվելուց հետո էլի հանգիստ չմնացի, սկսեցի գրել արտասահման՝ Միխային [Միխա Ցխակայային] գլխիս եկած օյինի մասին և ուղարկեցի մի ընդարձակ թղթակցություն ժնևի «Պրոլետարի» թերթին, որ խմբագրում էր ընկեր Լենինը, «նամակներ Մետեխից» վերնագրով։ Ստացա թերթի համարը, թղթակցությունս տպագրված էր. ուղարկեցի երկրորդը, որ նույնպես տպագրվեց։ Ու մի օր էլ «Պրոլետարի» հերթական համարը ստանալով՝ տեսնում եմ փոստարկղում հասցեիս հարց.

«Ընկեր Պրոլետարին. Թիֆլիս. Ինչո՞ւ եք լռել... շարունակեցեք, սպասում ենք»[71]։

Երգելով հեղափոխության մարտիկների հիշատակը, բոլշևիկ-բանաստեղծը մասսաներին կոչ է անում լցվել նոր ուժով և պատրաստվել հաղթական պայքարի.

Սովոր բանտերի բիրտ տառապանքի,
Շատ ես դիմացել, դիմացիր էլի,
Եղբայր սիբելի,
Հավատ ունեցիր հաղթիդ վերջնական,
Այսօր չէ վաղը քոնն է ապագան...

1909 թ. նա գրեց իր նշանավոր «Նոր առավոտ» պոեմը, որտեղ, խորագանելով սուբյեկտիվիզմն ու ինդիվիդուալիզմը, ընդգծում է պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի վերընթաց դիծը և հանգում այն խորիմաստ եզրակացության, որ չնայած ճանապարհն «անձուկ է ու փշոտ», բայց նա անշեղորեն տանում է դեպի վառ ապագան, «Ոսկե առավոտ», «Նոր առավոտ»,

69 ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 3, գ. 525, թ. 13։
70 ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 3 գ. 22, թ. 88։
71 Հ. Հակոբյան. Երկեր—Հ. 1, էջ 353։

այսինքն՝ պրոլետարիատի ու աշխատավոր զանգվածների ազատագրումը։

Բոլշևիկ-բանաստեղծը ջանք չէր խնայում, որ, ի հակադրություն անկումային գրականության, ժողովրդական զանգվածներին հրամցվի ոգեշունչ հեղափոխական գրականություն։ Նա նշում է, որ պետք է «անգիտակից ու կիսագիտակից զանգվածներին դուրս բերել սիմվոլիստների, դեկադենտների, այդ նվվացող ու արտասվող հիվանդ մարդկանց» ազդեցության տակից. «Չէ որ այդ պարոնները մասսաների վզին են փաթաթում իրենց անձնական-անհատական ապրումները և իրենց սուբյեկտիվ թոթովանքները ձգտում են վերածել պաշտամունքի։ Ահա թե ում և ինչի դեմ պետք է պայքարել»[72]։ Պրոլետարական գրող Հ. Հակոբյանը հեղափոխության տեղատվության ժամանակ էլ մնաց բարիկադների վրա և ցուցաբերեց բոլշևիկյան հետևողականություն։ Հ. Հակոբյանին դիպուկ է գնահատել Ա. Լունաչարսկին. «Հակոբ Հակոբյանի ստեղծագործության մեջ հենց սկզբից ամենաօրիգինալն, իհարկե, այն էր, որ նա ոչ միայն հեղափոխական պոետ էր, հեղափոխական պոետներ եղել են և ռուսական, և եվրոպական գրականության մեջ, այլև, որ նա սոցիալ-դեմոկրատ պոետ էր, այդ բառի այն ժամանակվա ամենալավագույն իմաստով, բոլշևիկ-պոետ, պրոլետարական պոետ»[73]։

Հ. Հակոբյանի բարերար ազդեցությունը հայ գրականության վրա մեծ էր։ Նրա հեղափոխական ուղիով գնաց հայ պրոլետարական դրամատուրգիայի հիմնադիր Անուշավան Վարդանյանը, որը դուրս էր եկել բանվորական միջավայրից և 1907 թ. մտել բոլշևիկյան կուսակցության մեջ։ Հեղափոխական պաթոսով էր համակված տաղանդավոր բանաստեղծուհի Շ. Կուրղինյանի պոեզիան։

Ռեակցիայի տարիներին դաղափարական սուր պայքար ծավալվեց նաև գրաքննադատության ու պատմագիտության ասպարեզում։ Բոլշևիկները, մերկացնելով կղերաֆեոդալական ու բուրժուանացիոնալիստական մտահայեցողությունը, պայքարում էին մշակույթի բոլոր բնագավառներում և մասնավորապես հասարակագիտության մեջ մարքսիստական սկզբունքների կիրառման համար։

3. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀՈՒԶՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՌԵԱԿՑԻԱՅԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Չնայած ռեակցիայի տարիներին հեղափոխական պայքարը ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում ու Հայաստանում ընդհանուր առմամբ անկում ապրեց, բայց և այնպես այն բոլորովին չդադարեց։ Այդ առթիվ Ստ. Շահումյանը 1908 թ. գրել է. «Որքան էլ ուժեղ լինի ռեակցիան, նա չի կարող կանգնեցնել կյանքը և ժամանակակից կյանքի գլխավոր ներվը՝ դասակարգային պայքարը։ Եվ այդ պայքարը երկաթյա անհրաժեշտությամբ պրոլետարիատին թելադրում է համախմբվել, կազմակերպվել»[74]։

Ռեակցիայի տարիներին Հայաստանի աշխատավոր զանգվածների ելույթները հիմնականում ունեին տնտեսական բնույթ, բայց ըստ էության ուղղված

---

72 ՄԼԻ-ի ԿԿԱ, ֆ. 157, ց. 2, գ. 57, թ. 45։

73 Акоп Акопян, Новое утро, с предисловием Л. Луначарского, М.—Л., 1928, стр. 5.

74 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 91։